

§ 2. Родини «ворогів народу»: правовий та соціальний статус, повсякденне життя

Для науки і суспільства донині залишається актуальною потреба не лише визначити розміри політичного терору, глибоко осягнути його витoki та наслідки, а й проаналізувати різноманітні вияви цього явища на кожному з історичних відтинків існування нашої держави, звернувши увагу на ті суспільні верстви, що зазнали найбільш жорстоких антигуманних репресій та переслідувань, зокрема жінок, дітей та людей похилого віку, покараних за належність до «ворожих» родин.

Ця надзвичайно гостра морально-політична й актуальна наукова проблема й дотепер хвилює багатьох, живе незагойною раною у свідомості сучасних поколінь українців і навряд чи буде вичерпана коли-небудь до кінця. Вона відноситься до тих, про яку щось знають всі, а всього не знає ніхто. Жінки та діти, вміщені за дрiт або відправлені у тривале заслання – це nonsense, але це і реальність, яку треба вивчати, прагнучи гуманності та справедливості. Сучасний російський дослідник-правник, професор Ю. Антонян, характеризуючи радянську репресивну систему, звернув увагу на слабко вивчену проблему безвинного покарання членів сімей «ворогів» радянської влади, зауваживши: «... до цього дня жінки-в'язні чекають своїх істориків і плакальниць»⁶⁶⁰.

У контексті цієї великої проблеми важливо здійснити аналіз тривалої у часі та надзвичайної складної процедури відновлення історичної справедливості стосовно різних категорій членів родин «ворогів народу». Це стосується і селянських сімей, депортованих на початку 1930-х рр., і вміщених до таборів ГУЛАГу ЧСИР (російськомовна аббревіатура – «член семьи изменника родины»), і десятків тисяч родин депортованих під час Другої світової війни та після неї.

Актуальність вивчення перелічених питань пояснюється й тим, що деякі категорії постраждалих досі не визнані на державному рівні жертвами політичного терору.

Шлях до відновлення справедливості у багатьох людей, які були репресовані сталінським режимом лише за належність до «ворожих» родин, розтягнувся на довгі роки. Тривалі поневіряння, утиски, горе і сльози випали на долю тисячі жінок, які потрапили до таборів ГУЛАГу. Дуже довго не могли повернутися додому й ті з них, кого запроторили у віддалені місцевості СРСР.

Ухвалений ще 18 січня 1945 р. указ Президії Верховної Ради (ВР) СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, котрі мають дітей дошкільного віку» не розповсюджувався на засуджених за

«контрреволюційними» статтями та ЧСИР*. Такий же виняток був зроблений для згаданих осіб і в усіх наступних указах цього вищого законодавчого органу держави про амністію⁶⁶¹.

Після завершення Другої світової війни прийшов час вирішувати долі членів сімей «ворогів» радянської влади, ув'язнених у таборах ГУЛАГу. По-перше, це стосувалося тих, у кого 5-річний термін сплинув ще у 1942 р., але вони були затримані відповідно до директиви НКВС і Прокурора СРСР № 185** ; і, по-друге, тих, чий 8-річний строк завершувався наприкінці 1945 – на початку 1946 рр.

29 вересня 1945 р. начальник ГУЛАГу НКВС СРСР генерал-лейтенант В. Наседкін звернувся до заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова за інструкціями щодо перспектив «підконтрольного йому контингенту»⁶⁶². Не зволікаючи, згаданий посадовець доручив опрацювати це питання 1-му спецвідділу НКВС СРСР, і вже незабаром з'явилися документи табірної начальства про рух ЧСИР протягом 1937–1946 рр.

На час звіту (1946 р.) у таборах, принаймні в тих, звідки прийшла відповідна інформація, залишалося 1707 осіб, засуджених за належність до «ворожих» родин, з них: у Карлазі – 1124 особи, Темлазі – 498, Воркутпечлазі – 48, Каргопольлазі – 4, Ягринському виправно-трудовому таборі – 3, Ухтижемлазі – 2, Устьвимлазі – 4, Сиблазі – 3, Інтинському таборі – 1, Івдельлазі – 14, Каргопольлазі – 4 жінки⁶⁶³. Решта, значно більша кількість, перебувала поблизу колишніх місць позбавлення волі у статусі вільнонайманих й працювала в табірному господарстві.

У березні 1946 р. з'явився спільний наказ міністра внутрішніх справ С. Круглова та Генерального прокурора СРСР К. Горшеніна, яким скасовувалася директива № 185 від 29 квітня 1942 р. та всі розпорядження, видані на додаток до неї. Усіх, затриманих відповідно до п.1 згаданого документа в місцях позбавлення волі, наказувалося звільнити не пізніше 1 липня поточного року. Виняток становили лише ті, хто «проводив у місцях

* Упродовж 1937–1938 рр. до таборів ГУЛАГу потрапило понад 18 тис. дружин «ворогів народу». Тоді ж близько 25 тис. дітей репресованих батьків опинилися у дитячих будинках СРСР.

** Директива НКВС і Прокурора СРСР № 185 з'явилась 29 квітня 1942 р. Відповідно до неї дружин «ворогів народу», засуджені під час вакханалії 1937–1938 рр. до п'ятирічних термінів ув'язнення у таборах ГУЛАГу, «звільнялися» з місць позбавлення волі у досить своєрідний спосіб. Два найважливіші пункти документу проголошували: «...2. Усіх, хто відбув терміни, залишати для роботи у таборах НКВС на стані вільнонайманих без права виїзду з прикріпленням до кінця війни до районів роботи. ...4. Надати начальникам таборів право у разі повної неможливості використати в таборах тих, хто звільняється (повні інваліди, непрацездатні, люди похилого віку та жінки, які мають дітей), звільняти повністю на загальних підставах» (Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 159–160).

ув'язнення ворожу роботу». Їх приписувалося притягти до кримінальної відповідальності з передачею їхніх справ до табірних судів⁶⁶⁴.

Згадане «звільнення» ЧСИР, яке розпочалося фактично від травня 1946 р., супроводжувалося низкою дискримінаційних обмежень: їм заборонялося жити в 32 режимних містах СРСР, серед яких значилися столиці та великі промислові центри; вони позбавлялися виборчих прав, а відтак і пенсій та інших соціальних виплат.

Більшість жінок сподівалася відновити справедливість, звертаючись у відповідні органи з проханням зняти судимість. Порушуючи це питання, вони керувалися, в першу чергу, прагненням якомога швидше повернутися до своїх дітей і батьків, якщо ті були живі; бажали відновити для цього свої громадянські права, аби швидше позбутися дискримінаційних обмежень. Проте в другій половині 1940-х рр. практично ніхто з них не домігся виправдання. Здебільшого відповіддю на такі заяви та клопотання була відмова. Не допомагали ані позитивні характеристики з місць ув'язнення, ані довідки про сумлінну працю на ГУЛАГівську промисловість.

Й пізніше – 26 серпня 1950 р. вищий законодавчий орган держави, мотивуючи це необхідністю створити належні умови для розвитку і виховання дітей, зробив поступливий крок лише стосовно жінок, засуджених за побутові та інші злочини. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей»⁶⁶⁵, на волю не дозволили вийти «контрреволюціонеркам». Отже й безвинно покарані ЖИР (російськомовна аббревіатура – «жены изменников родины») були виключені з переліку тих, кого влада вирішила «пробачити». Чому вони та їхні діти не заслужили такої милості, не варто й питати, оскільки така практика була вже звичною для тогочасної системи права та політичної логіки сталінського режиму. На виконання указу міністр внутрішніх справ і Генеральний прокурор СРСР 31 серпня 1950 р. видали спільний наказ, де оголошували для виконання неопубліковану його частину й пояснювали, які саме категорії засуджених потрапляють під його дію, а які ні⁶⁶⁶.

Реагуючи на згаданий спільний наказ МВС та Прокуратури СРСР у частині його персоніфікації, свою особливу точку зору висловив заступник міністра юстиції СРСР Кудрявцев, запропонувавши поширити його дію і на тих жінок, що перебували в засланні, а також на виселених з великих міст і режимних місцевостей, чим дуже наполохав міністра внутрішніх справ С. Круглова і Генерального прокурора СРСР Г. Сафонова. Останні добре розуміли, який обсяг роботи їм доведеться виконати, аби повернути додому всіх жінок – засланих та «мінусників», котрі мають маленьких дітей. Обороняючи попередні дискримінаційні

заходи, вони написали у вересні 1950 р. розлогого листа першому заступнику голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову, в якому обґрунтовували необхідність ігнорування згаданих ліберальних пропозицій. Ось їхні «аргументи» на користь своєї точки зору: «Що стосується засуджених до заслання або виселення, то ці міри покарання... не передбачають позбавлення волі, й жінки, які мають дітей... мають право брати з собою дітей [у заслання]. Ми вважаємо, що звільняти від покарання жінок, засланих і висланих з режимних місцевостей (Москва, Ленінград, [Київ], Прибалтика і т. ін.), з державної точки зору явно недоцільно і це не має на увазі Указ»⁶⁶⁷. Остання теза, як і ставлення в цілому до жінок, засланих разом з дітьми або виселених з режимних територій і великих міст СРСР лише за те, що вони були дружинами своїх чоловіків, демонструвала повне нехтування усіма моральними нормами та блюзнірство мотиваційної частини указу, який декларував «необхідність створити належні умови для розвитку і виховання дітей». Імовірно, радянські можновладці й правоохоронці вважали, що особливий режим заслання та географічний «мінус» цілком відповідають «належним умовам розвитку дітей» у СРСР.

У травні 1952 р. у засланні продовжувало перебувати 1630 осіб – членів сімей засуджених «ворогів народу», виселених у 1937–1938 рр. в адміністративному порядку, в тому числі й з Києва та інших міст без зазначення терміну під нагляд органів НКВС. Про долю цих осіб йшлося в довідці МДБ СРСР від 6 листопада 1952 р. «Про виселених в 1937–1938 рр. в адміністративному порядку членів сімей засуджених ворогів народу». Серед іншого зазначалося: «Враховуючи соціальну небезпечність тих, хто залишився під наглядом органів МДБ, членів сімей засуджених шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів і інших ворогів народу, вважаю доцільним залишити їх у місцях поселень і в разі утечі притягати їх до кримінальної відповідальності за ст. 16-1 ч. 82 КК (Кримінальний кодекс. – Т.В.) РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік з розглядом справ на Особливій нараді при МДБ СРСР». Підписав документ начальник 9-го управління МДБ СРСР В. Шиян⁶⁶⁸.

Звільнені з таборів жінки були відновлені у правах в 1950-ті рр. – на самому початку реабілітаційного процесу. Проте й ця процедура для багатьох із них затягнулася.

Євгенія Гінзбург – відома мемуаристка, засуджена в 1937 р. слідом за своїм чоловіком до 10 років ув'язнення, а потім і до безтермінового заслання, пригадує, як у 1952 р. поводитися жінки, котрі пройшли аналогічні випробування.

Перебуваючи після відбуття терміну ув'язнення на Колимі, у статусі вільнонайманих, репресовані не надто переймалися тим, що не мають

виборчих прав. І коли наближалися чергові вибори, на грюкіт агітаторів у двері вони за звичкою відповідали: «Тут виборців немає, лише позбавленці». На Колімі це було не диво й агітатори мовчки ретирувалися. Одного разу на прихід агітатора колимські жінки, учорашні в'язні, дали стандартну відповідь. Утім, місцева активістка заявила: «Я хочу, перш за все, вас привітати з поверненням у сім'ю трудящих». «У мене стало гірко в роті, – пише Є. Гінзбург. – Це були ті самі слова, що красувалися на наших ельгенських* воротах: “Через самовіддану працю повернемося у сім'ю трудящих”». Далі агітатор продовжувала переконливо доводити, що спецпоселенці вже мають право обирати. «Це була сталіністка солодкого типу. Вона просто вся сочилася благосним, щирим бажанням долучити й мене, ізгоя, до того гармонійного світу, в якому так плідно живе вона. Вона говорила зі мною приблизно так, як, мабуть, розмовляють і терплячі монахині місіонерші з грубими африканськими аборигенами», – підкреслювала Є. Гінзбург⁶⁶⁹.

Згодом, домагаючись реабілітації, щоб повернутися на материк до своїх дітей, вона ж зауважувала: «Твердо знала, що, поки на троні Кращий друг дітей, жодна колимська мати не повернеться до своїх дітей»⁶⁷⁰.

І вже прибувши до Москви, через 18 років після арешту, Є. Гінзбург почала тривалі походи різними відомствами для реабілітації. Пригадуючи ті митарства, вона писала: «Як швидко вони оформили мені у 1937 р. десять років строку! Без усілякої бюрократичної тяганини! А зараз... Помилуйтеся цими жерцями Феміди! Скільки паперів їм треба для того, щоб довести, що я не агент Мадагаскару і не організовувала у місті Пенза розвідувальної мережі на користь Цейлону!»⁶⁷¹.

Звична до всього, ця стражденна жінка відчула шок, коли їй запропонували й партійну реабілітацію – відновлення у лавах КПРС. Здивував її й зміст довідки про реабілітацію, в якій було написано: «За знову відкритими обставинами... справу припинити за відсутністю складу злочину». І у відчаї подумала: «Які ж такі, цікаво, обставини відкрилися перед моїми непідкупними суддями? Може, вони знайшли справжнього злочинця-терориста і з'ясували, що не я, а саме він убив... Але хто вбитий? Адже за мільйонів терористів НІХТО, абсолютно ніхто не був убитий... Лише Кіров... Але ім'я його убивці ми всі в таборах знали твердо»⁶⁷².

Таким самим важким був шлях до відновлення свого доброго імені й для переважної більшості інших жінок, зокрема і для дружини начальника управління пожежної охорони НКВС УРСР Софії Елькіної, яку репресували слідом за чоловіком у 1937 р. в Києві. Поки вона відбувала

* Ельгенський табір – місце позбавлення волі на Колімі, кули відправляли жінок, які порушували режим в інших таборах, а також дружин «ворогів народу», справи котрих були перекваліфіковані на тяжкі «контрреволюційні» статті КК.

восьмирічний термін ув'язнення в таборі, у столиці України, потрапивши під перше бомбардування на початку війни, загинули її семирічний син та батько. А вона сама після довгоочікуваного звільнення не могла повернутися додому, аби відвідати могили своїх рідних, з якими її розлучив сталінський режим, оскільки в паспорті мала відповідну позначку, що не дозволяла жити у Києві.

Софія Елькіна змушено оселилася в станиці Олександрійській Аксайського району Ростовської області, звідки пішки діставалася до м. Ростова на роботу. Змучена всіма випробуваннями, 11 травня 1955 р. вона звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова: «16.VII-1937 р. у м. Москві органами НКВС СРСР був арештований мій чоловік Елькін Юхим Давидович. Через два місяці, 20.X-1937 р. в м. Києві органами НКВС УРСР була арештована і я. Не відчуваючи ніякої провини, я була переконана в тому, що це якесь непорозуміння, яке з'ясується, і я буду на свободі. Так думала я сидючи в тюрмі. Відсидівши більше року, мені в тюрмі був оголошений вирок про те, що за постановою Особливої наради НКВС СРСР мене як «члена сім'ї зрадника батьківщини» позбавляють свободи та ув'язнюють у трудові виправні табори терміном на 8 років для відбуття покарання. Як грім серед ясного дня на мене обрушився цей несправедливий і нечуваний за своєю жорстокістю вирок. Я ніколи не думала, що в нашій соціалістичній країні з її справедливими законами можна без провини отримати строк. Єдина моя провинка полягала в тому, що я була дружиною свого чоловіка»⁶⁷³.

Далі Софія Елькіна ставила запитання, яке переслідувало всіх покараних у такий же спосіб: «Навіть якщо за радянськими законами я повинна була понести покарання за чоловіка, то після того, як я його відбула і чесно працювала в таборі 8 років..., то хіба ж я не заслужила стати гідною дочкою своєї Батьківщини? Прошло вже 10 років. На роботу за спеціальністю бухгалтер не приймають, у містах, де живуть мої близькі, не прописують... Я на схилі років, хвора, без засобів до існування, сама». У розпачі вдова звернула увагу адресата свого листа й на те, що, реагуючи на звернення президента Австрії, Президія Верховної Ради СРСР помилилася громадян цієї країни – військовополонених, котрі дійсно вчинили тяжкий злочин, то невже вона не заслужила «такої милості» – розпачливо запитувала авторка листа⁶⁷⁴.

Цей зойк відчаю та горя був почутий лише 29 квітня 1956 р., коли нарешті відбулася реабілітація хворої, нещасної жінки⁶⁷⁵. Радянська влада «пробачила» їй нескоеені злочини. Та навряд чи сама Софія Елькіна змогла до кінця свого життя забути те, що вчинив з нею тоталітарний режим, якому вірою і правдою служив її чоловік.

Ще довшою була дорога до правди в української селянки Килини Раздобудько, репресованої у 1945 р. разом з дітьми «за розмови» чоловіка на фронті (1942 р.). Лише через 47 років – 14 січня 1992 р. відбулася її реабілітація. А 23 грудня 1998 р. реабілітували й її чоловіка⁶⁷⁶.

Більшість із тих жінок майже нічого не розповідали про обставини свого перебування в таборах. Для колишніх в'язнів нестерпні й болісні спогади про своє табірне минуле ставали небезпечними з декількох причин. По-перше, від багатьох в'язнів під час звільнення брали підписку про нерозголошення подробиць їх перебування у неволі. Це ж стосувалося і тих, хто тривалий час перебував у засланні. З іншого боку, й самі учорашні невірники не хотіли розповідати про своє життя у «віддалених місцевостях СРСР», оскільки вважали це небезпечним і для себе, і для своїх родин. Для колишніх в'язнів це ставало джерелом додаткових страждань.

Дискримінація членів родин «ворогів» радянської влади тривала практично до початку 1980-х рр., оскільки будь-яка інформація про те, що родичі тієї чи іншої людини були репресовані, могла призвести до небажаних, але прогнозованих наслідків: відмови у прийомі на роботу, в партію, закордонне відрядження чи туристичну подорож тощо.

Свій тривалий шлях з Голгофи пройшли й громадяни, які за належність до заможних селянських родин були депортовані в 1930–1931 рр. Деякі з них отримали довгоочікувану свободу вже в роки війни, коли у 1942 р. на фронт стали мобілізувати і засланих «куркульських дітей», позбавлених до цього права служити у лавах Червоної армії. Члени сімей згаданих осіб знімалися з обліку спецкомендатур. Відповідно скасовувалося і позбавлення прав. Вже у 1948 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов подав записку Л. Берії, у якій повідомив: «За клопотанням місцевих партійних і радянських органів у 1946–1947 рр. звільнені 115 697 родин. Залишаються ще 82 440 родин (231 287 осіб). Спецпоселенці досягли великих успіхів у сільському господарстві, беруть активну участь у господарсько-політичному житті. На фронтах Великої Вітчизняної війни відзначилися багато спецпоселенців. Нагороджені орденами 2700 осіб, із них 5 Героїв Радянського Союзу»⁶⁷⁷. Однак ці аргументи не допомогли й іншим селянам остаточно звільнитися з радянського кріпацтва. Ще довгі шість років вони чекали свого часу.

Та найтривалішою дорогою додому стала для сімей учасників національно-визвольного руху Західної України.

Після смерті Й. Сталіна весна та літо 1953 р. ознаменувалися сплеском небаченої декларативної лояльності стосовно всіх згаданих вище категорій репресованих з боку влади та карально-репресивних органів. Це було пов'язане з намаганнями Л. Берії заволодіти політичним олімпом.

Амністія 27 березня 1953 р. не торкнулася «державних злочинців», засуджених за «контрреволюційні» злочини, а також членів родин повстанців. Перших за сталою звичкою продовжували вважати запеклими ворогами радянської влади, про других теж не забули, але просто не бажали бачити в тому регіоні, звідки силоміць видалили.

26 травня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС прозвучали підсумкові дані каральної політики радянської влади в Західній Україні: «З 1944 до 1952 р. у західних областях України піддано різним видам репресій до 500 тис. осіб, у тому числі арештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., виселено довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб»⁶⁷⁸. Остання цифра, до речі, й досі мандрує сторінками наукових та публіцистичних досліджень як така, що стосується членів родин учасників національно-визвольного руху, хоча увібрала й інші категорії депортованих громадян Західної України.

4 червня 1953 р. у постанові пленуму ЦК КПУ «Про Постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.П. Берія до Президії ЦК КПРС» чи не вперше від 1938 р., коли листопадовою судовою реформою дуже побіжно і несміливо сказали про неприпустимий розмах репресій проти громадян СРСР, уже чітко й виразно зазначалося, що боротьба з оунівським підпіллям ведеться неправильно і навіть шкідливо для радянської влади. У документі серед іншого наголошувалося, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування насильства та примусу викликає лише невдоволення населення і завдає шкоди справі боротьби з «буржуазними націоналістами»⁶⁷⁹. Не навівши цього разу загальної цифри репресованих, пленум, однак, визначив певні кроки у напрямку оптимізації роботи своїх підлеглих у західному регіоні, серед яких найбільш кардинальною була кадрова ротація тамтешнього керівництва.

Утім, сподіватися, що от-от настануть кращі часи для родин повстанців, які вже тривалий час були одним із головних об'єктів терору, було даремно, оскільки, як виявилось, навіть втративши свого керманіча, режим все ж не був готовий до серйозних перетворень у політичному житті держави.

Перший документ, у якому згадувалися всі категорії громадян СРСР, заборонених режимом у попередні роки на спецпоселення, й пропонувалися заходи з відновлення справедливості стосовно них, вийшов з-під пера міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова. Звертаючись у липні 1953 р. до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова з проханням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, він, зокрема, зазначав: «Враховуючи, що направлення на спецпоселення було зумовлене інтересами державної

безпеки, особливо у воєнний період, і що в даний час, в результаті зміцнення радянського суспільного і державного ладу, подальше утримання під адміністративним наглядом великої кількості спецпоселенців не має сенсу, а також маючи на увазі, що проведена в державі амністія майже не торкнулася спецпоселенців, – МВС СРСР вносить пропозицію: Скасувати довічне спеціальне поселення (без зазначення терміну) як особливий адміністративний захід, що застосовувався до деяких категорій громадян і окремих осіб, встановлений указом Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р., а також постанову РМ СРСР від 6 квітня 1950 р. про такий же захід стосовно членів сімей українських націоналістів, висланих протягом 1944–1949 рр., та інші аналогічні постанови стосовно інших народів»⁶⁸⁰.

У цьому ж листі пропонувалося звільнити зі спецпоселень: німців, засланих під час війни, колишніх «куркулів», депортованих у 1929–1933 р., членів родин засуджених за антирадянську діяльність, засланих у 1937–1938 рр., жінок, виселених за зв'язок з окупантами із Криму, та ін., а також зняти з оперативного обліку всіх дітей, які не досягли 16-річного віку, й надалі не вдаватися до таких заходів.

Пропонуючи такі, зовні «революційні», новації, далі міністр внутрішніх справ СРСР визначився з тими, кого радянська влада продовжувала боятися і ненавидіти більше за інших. Він підкреслив, що вважає передчасним звільнення з-під нагляду органів МВС чеченців, інгушів, карачаївців, калмиків, кримських татар, «українських націоналістів (оунівців), бандитів, бандпособників і членів їхніх родин, виселених у 1944–1952 рр., ...а також куркулів та їхніх родичів, депортованих із Західної України»⁶⁸¹.

Мотивуючи цей «тимчасовий» захід, С. Круглов дуже переймався проблемами «господарського життя» віддалених місцевостей СРСР, які можуть виникнути внаслідок звільнення всіх категорій спецпоселенців.

У листі міністра внутрішніх справ СРСР містилася пропозиція припинити примусові переміщення осіб, які підлягали засланням раніше, окрім представників «покараних народів», а заразом і колишніх мешканців Західної України. Пропонувалося надати спецпереселенцям право вільного пересування в межах області, краю, автономної республіки, безперешкодно змінювати місце проживання у межах адміністративного району за дозволом МВС і скасувати кримінальну

* Хліборобів-трударів Західної України вирішили піддати таким же репресіям, як і їхніх братів по нещастю з інших регіонів, лише на початку 1951 р. На пропозицію уряду УРСР і ЦК КП(б)У Рада Міністрів СРСР відреагувала своєю постановою № 189–88 від 2 березня 1951 р. про виселення куркулів із сім'ями із західних областей Української РСР.

відповідальність у 20 років каторги за втечу, замінивши її санкціями, передбаченими ст. 82 КК РРФСР^{*682}.

Та всі ці пропозиції міністра внутрішніх справ СРСР тоді залишилися без уваги. До такої, навіть значно урізаної, свободи спецпоселенців влада була ще не готова. І лише рік по тому почали з'являтися директиви, кожна з яких містила частину новацій, задекларованих у липні 1953 р. А реалізація інших новацій затяглася на ще більш тривалий термін.

Тим часом 1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР. Упродовж 1954 і 1955 років поступово розгортався демонтаж спецпоселень. Один за одним з'являлися укази Президії Верховної Ради СРСР, якими звідти звільнялися поляки, німці, курди, калмики, греки, болгары, балкарці, турки-месхетинці, чеченці, інгуші й карачаївці.

На виконання постанови президії ЦК КПРС (лютий 1954 р.) та відповідного наказу Генерального прокурора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і голови КДБ при Раді Міністрів СРСР (19 травня 1954 р.) спеціально створені комісії почали переглядати справи на осіб, засуджених за «контрреволюційні» злочини, які утримувалися в таборах, колоніях, тюрмах і на засланні⁶⁸³. Уже тоді, реагуючи на скарги депортованих, зі спецпоселень поступово стали звільняти й мешканців Західної України, яким удалося довести свою непричетність до повстанців, а також важко хворих літніх людей.

5 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців», відповідно до якої з обліку знімалися діти до 16-річного віку. Молодь, зарахована до вищих навчальних закладів, могла виїжджати на навчання у будь-який населений пункт країни⁶⁸⁴. 16 липня наказом Генерального прокурора, міністра внутрішніх справ СРСР і голови КДБ СРСР, скасовувалася попередня директива МДБ СРСР і Прокуратури СРСР від 26 жовтня 1948 р., якою на спецпоселення відправляли людей, котрих за відсутності належних доказів не могли засудити до більш серйозного покарання⁶⁸⁵.

Однак радість усіх інших не змогли розділити мешканці Західної України. Їхні діти залишилися ізгоями, що фіксувалося у спеціальному додатку до постанови радянського уряду від 5 липня 1954 р. Генеральний прокурор СРСР, аби не дозволити порушити цей обмежувальний припис, 20 липня 1954 р. видав спеціальну вказівку, де наголошувалося, що постанова Ради Міністрів СРСР «не поширюється на українських націоналістів, бандитів ОУН–УПА, бандпособників, «андерсовців»,

* Санкції цієї статті передбачали заміну заслання таким же терміном ув'язнення у місцях позбавлення волі.

сговістів і членів їхніх сімей»*, виселених із західних областей України в 1944–1952 рр., та всіх інших спецпоселенців із цього регіону, як і з республік Прибалтики, Молдови та Білорусі⁶⁸⁶.

13 липня 1954 р. був ухвалений указ Президії Верховної Ради СРСР про скасування указу від 26 листопада 1948 р.⁶⁸⁷. Проте, незважаючи на відміну директиви, якою на довічне заслання залишали «покарані народи» (а також прирівняних до них указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1950 р. членів родин учасників ОУН та УПА), відчутних змін не відбулося. Довічне заслання начебто й було скасоване, а люди продовжували залишатися у місцевостях, куди їх силоміць вивозили протягом майже дев'яти років.

Нарешті через чверть століття – 13 серпня 1954 р. постановою Ради Міністрів СРСР були зняті обмеження з колишніх «куркульських» родин, виселених протягом 1929–1933 рр. із районів суцільної колективізації. Для засланих із Західної України знову, як і в минулих державних актах, зробили виняток. Вони під ці заходи не підпадали⁶⁸⁸.

Докладаючи неабияких зусиль, аби якомога довше не повертати на рідну землю цих людей, керівники радянської влади говорили про їх «звичку жити в нових місцях» і небажання знову кудись вирушати. В одній з доповідних МВС за 1955 р. читаємо: «За даними МВС Комі АРСР, УВС Красноярського краю, Іркутської, Кемеровської, Омської, Томської і Челябінської областей ці особи за час перебування на спецпоселенні в основному облаштували своє господарство на місцях нового мешкання. Багато хто з них побудував свої будинки, отримав нову трудову кваліфікацію і спеціальність. Зафіксовані випадки, коли особи, які мають добре оплачувані професії і добре працевлаштовані, після зняття з них обмежень по спецпоселенню у зв'язку з безпідставним їх виселенням нікуди не виїжджають з нового місця мешкання...»⁶⁸⁹.

Тоді ж і трохи пізніше маленькими групами, зі значним запізненням після появи відповідних рішень зі спецпоселень все ж стали звільняти окремі категорії депортованих. Так, згідно з постановами Ради Міністрів СРСР від 24 листопада 1955 р. та від 12 березня 1956 р. довгоочікувану свободу отримали учасники Великої Вітчизняної війни та їхні родини, а також сім'ї осіб, нагороджених орденами та медалями. Відповідно до розпорядження радянського уряду від 22 вересня 1954 р. лише в 1958 р. були звільнені зі спецпоселень ті особи, які перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах три роки. Восени 1955 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про

* Сговісти та члени їхніх родин були звільнені зі спецпоселення без повернення конфіскованого майна лише в 1965 р. відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня.

амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» були звільнені фольксдойче. Тоді ж залишили місця своїх спецпоселень і члени їхніх родин.

10 березня 1956 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нарешті був скасований указ цього ж вищого законодавчого органу від 21 лютого 1948 р., який породив величезну армію «повторників»*. Відтоді встановлювалося, що надалі відправлення в заслання може відбуватися лише за вироком судів. Проте ця «відновлена справедливість» була урізаною, оскільки «литовським, латвійським і естонським націоналістам», які відбули покарання, дозволялося лише возз'єднатися зі своїми родинами, які перебували на спецпоселенні⁶⁹⁰. Тобто про повернення до рідних домівок не йшлося. Як і раніше, ці люди мусили жити на чужій землі. Про українців знову «забули». Цілком послідовно не згадали про них і в наказі Генерального прокурора СРСР, МВС СРСР, голови КДБ СРСР № 35 цт від 19 березня 1956 р., який вийшов на виконання цього указу⁶⁹¹.

Треба визнати, що березневий указ 1956 р. викликав велике занепокоєння в уряді та КДБ УРСР. Лякала перспектива повернення до рідних місць великої маси людей, депортованих із Західної України протягом 1944–1952 рр., і цю подію всіляко намагалися відтермінувати. Так, у доповідній записці КДБ УРСР й адміністративного відділу ЦК КПУ від 4 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка йшлося про економічну та політичну обстановку, а також про недоцільність повернення в західні області України звільнених з таборів і спецпоселення учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин, оскільки їм, мовляв, важко буде адаптуватися у новому соціалістичному середовищі, де можуть виникати перманентні конфлікти між ними і поляками, переселеними з Польщі. «Відчуватимуть вони труднощі з працевлаштуванням і майнові проблеми, оскільки їхні будинки конфісковані й не підлягають поверненню, позаяк уже зайняті під школи, лікарні та іншими людьми», – йшлося далі у документі. Автори записки акцентували на відсутності коштів, які треба буде компенсувати безпідставно покараним родинам, якщо дозволити їм повернутися й відновити в правах, а також цілком слушно зауважували: «З Указу від 10 березня ц.р. стає також очевидним, що коли вже звільняються із заслання на поселення особи, за яких виселені їхні сім'ї та родини бандпособників, то неминуче постане питання про повернення і самих сімей»⁶⁹².

* «Повторники» – особи, які репресувалися вдруге за один й той самий злочин. Цей жаргонний вислів з'явився у побутовому мовленні у 1948 р., коли вищий законодавчий орган СРСР ухвалив рішення щодо заслання до Красноярського краю (після відповідних рішень Особливої наради) всіх, хто перед тим відбув покарання за «контрреволюційними» статтями.

Зважаючи на це, голова КДБ УРСР і завідуючий відділом адміністративних органів ЦК КПУ наполегливо клопотали перед ЦК КПРС, щоб звільнених із таборів, а також їхні родини із заслання до західних областей УРСР не повертали⁶⁹³. Цей спосіб забезпечити себе від тих, хто може невдовзі повернутися додому, був підтриманий регіональними партійними організаціями та органами державної безпеки.

Позиція ЦК КПУ з цього питання була викладена у листі від 25 вересня 1956 р. до ЦК КПРС «Про небажаність повернення звільнених з ув'язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин на постійне проживання у західні області України». У ньому повідомлялося, що зі східних районів СРСР у західні області повернулося близько 40 тис. осіб, і є багато прикладів, коли ці люди не прилучаються до праці, ведуть антикомуністичну пропаганду та й, зрештою, претендують на своє житло. ЦК Компартії України вважав недоцільним повернення в західний регіон колишніх учасників ОУН і УПА та спецпоселенців і просив своїх союзних зверхників вирішити це питання⁶⁹⁴.

Паралельно з розглядом питань, пов'язаних із колишніми мешканцями Західної України, у Москві активніше почали вдаватися до перегляду справ репресованих у 1930–1940-х рр. 24 березня 1956 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбували покарання за політичні злочини, посадові та господарські злочини». У першому пункті приписувалося: «Організувати комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки в місцях позбавлення волі обґрунтованість засудження кожної особи, обвинуваченої у здійсненні злочину політичного характеру... і для розгляду питання щодо доцільності утримання в ув'язненні тих осіб. Дозволити комісіям ухвалювати рішення про звільнення неправильно засуджених, скорочення терміну, звільнення на поруки родичів чи громадських організацій»⁶⁹⁵.

Вже за три місяці – 29 червня 1956 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин»⁶⁹⁶ нарешті офіційно визнали, що під час війни і в повоєнний період було безпідставно репресовано велику кількість військовослужбовців, які нічим не заплямували себе, перебуваючи у полоні, а також недоцільність позбавлення грошової допомоги та інших пільг їхні родини. У липні–серпні того ж року Міністерство оборони і Генеральна прокуратура СРСР взяли під свій контроль впровадження в життя амністії та відновлення справедливості стосовно згаданих осіб. Їм повертали відібрані нагороди та військові звання, перераховували й відшкодовували грошове утримання. Проте більшості з них це суттєво не полегшило життя. Ці люди продовжували жити з ранами, що не загоювалися до самої смерті.

У листопаді 1956 р. в Україні була створена спеціальна комісія для розгляду справ деяких осіб, звільнених із ув'язнення і заслання. Головним завданням цього новоутворення було не відновлення справедливості, а недопущення в Україну «політично непевних елементів». Першим наслідком її «роботи» стало оперативне ухвалення 9 листопада 1956 р. указу Президії Верховної Ради УРСР, що фіксував заборону «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання», на повернення додому. Ще далі пішло Політбюро ЦК КПУ. У його постанові від 30 листопада 1956 р. уже передбачався перегляд справ «деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання»⁶⁹⁷, що могло призвести до сумних наслідків для тих, хто виявляв бажання повернутися додому. Знову сталося так, як і після відомої судової реформи листопада 1938 р., коли після небачених виявів лояльності (услід доби «Великого терору» 1937–1938 рр.) уже на початку 1939 р. почали ухвалювати рішення про додатковий перегляд низки справ звільнених громадян, які були засуджені трійками. А незабаром і взагалі припинили це робити.

3 січня, а потім 2 лютого 1957 р. радянська влада вкотре вдалася до вже випробуваного методу ізоляції певних верств населення західноукраїнських земель – організації т.зв. оргнаборів робочої сили, який приписувалося провести «на добровільних засадах»⁶⁹⁸.

25 грудня 1958 р. був ухвалений закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також затверджено нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік»⁶⁹⁹, які за умови їх дотримання мали би суттєво посприяти повному звільненню зі спецпоселень родичів різних категорій «ворогів» радянської влади, в тому числі й вигнанців із західноукраїнських земель, оскільки тоді чітко було задекларовано: члени сімей не несуть відповідальності за «злочини», вчинені їхніми родичами. Відтоді встановлювалося, що покарання мали відбувати лише безпосередні «злочинці» тільки за вироком суду. На законодавчому рівні остаточно ліквідовувалася також зловісна практика застосування принципу аналогії; не визнавалася злочином дія або бездіяльність, якщо така не становила суспільної небезпеки; серед покарань уже не було позбавлення прав (залишалася лише позбавлення права займати певну посаду) та оголошення «ворогом трудящих»; заборонялося засилати жінок, які мали дітей до 8-річного віку, і вагітних; найвищий термін ув'язнення вже не міг перевищувати 15 років⁷⁰⁰.

Проте ці новації суттєво не позначилися на долі депортованих членів родин колишніх учасників ОУН і УПА. Ще довго значна кількість жінок, дітей та людей похилого віку залишалася у великому географічному «мінусі» від рідної землі.

Процес повернення до нормального життя осіб, які не мали конкретної провини перед тоталітарним режимом, відбувався дуже повільно. Їх справи й надалі переглядалися лише в «індивідуальному порядку». До початку 1959 р. українцями-спецпоселенцями було подано 29 320 заяв з проханням про звільнення, проте 27 719 із них відмовили⁷⁰¹. Випадково, чи ні, але такі відмови збіглися в часі з ухваленням указу Президії Верховної Ради СРСР (15 червня 1959 р.) про кримінальну відповідальність (покарання – 3 роки ув'язнення) за самочинне повернення в містя, звідки громадяни СРСР були виселені⁷⁰².

Тим, кому місцеві органи влади дозволили повернутися до великих режимних міст СРСР, де вони раніше мешкали, не завжди вдавалося знайти довгоочікуваний спокій у родинному колі. Виявилось, що самого лише звільнення недостатньо для відновлення нормального життя, адже їхні квартири та майно були конфісковані. Сім'ї цих людей продовжували носити тавро «ворогів», їх піддавали різним формам офіційної дискримінації, забороняли певні види роботи. Місцева влада, як і раніше, до колишніх «політичних» ставилася з підозрою. Вчорашні в'язні не могли розраховувати на пенсію, гарантовану державою.

На найвищому рівні державної влади існувало побоювання перед так званою «відлигою», можливим розгортанням реабілітації. Сам М. Хрущов визнавав це: «Ми боялися, що відлига може спричинити потоп, який ми не зможемо контролювати і в якому потонемо»⁷⁰³.

13 січня 1960 р. з'явився наказ МВС СРСР № 015 «Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців». З посиланням на указ Президії Верховної Ради РСР від 7 січня 1960 р. приписувалося оголосити депортованим, що зняття обмежень не тягне за собою повернення конфіскованого майна і вони все ще не мають права повертатися в містя, звідки були заслані⁷⁰⁴.

Упродовж наступних трьох років радянська влада все ж спромоглася ухвалити низку нормативно-правових актів, спрямованих на пом'якшення долі членів сімей, які ще залишалися в засланнях. Спочатку укази Президії Верховної Ради СРСР від 18 квітня 1961 р. «Про зняття обмежень у спецпоселенні з колишніх учасників ОУН» та від 6 грудня 1963 р. про звільнення зі спецпоселення колишніх учасників антирадянських націоналістичних організацій, виселених за постановами колишніх особливих нарад МВС–МДБ, а також направлених на спецпоселення відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р., і нарешті, постанова Президії Верховної Ради СРСР від 29 квітня 1964 р., начебто, підвели ризику під багаторічними поневіряннями величезної маси родичів учасників національно-визвольних змагань.

Ця дозована й розтягнута в часі «лояльність» радянської влади ще довго давалася взнаки. Після зняття обмежень по спецпоселенню з північних і східних районів країни з 1958 до 1964 рр. повернулися до попередніх місць проживання (у західні області України) 43 360 осіб. У ході розгляду облвиконкома матеріалів на них були видані дозволи 39 285 особам, відмовлено у прописці 3 960 громадянам. Виїхали за межі Західної України до розгляду матеріалів 1 779 осіб, проживали без дозволу 400 осіб. Станом на грудень 1965 р. перебувало на розгляді 336 заяв⁷⁰⁵.

Врешті-решт несправедливо покараних людей начебто звільнили. Але то була напівсвобода, оскільки різного роду дискримінаційні заходи невідступно переслідували їх. Депортація членів родин повстанців тривала майже дев'ять років. На стільки ж років розтяглася й болісна процедура їх повернення у рідні місця.

Слід підкреслити ту обставину, що радянська влада, яка зуміла загнати у віддалені місцевості безвинних людей, так і не спромоглася протягом 1950–1960-х рр., як, зрештою, і по тому, виразно задекларувати свою позицію щодо них. Не було ухвалено жодного законодавчого акту, який би повністю звільняв тих страждених людей від наруги, заподіяної їм сталінщиною.

Дуже небагато безвинно покараних дочекалися 1989 р., коли радянське керівництво нарешті було змушене «засудити позасудові масові репресії періоду сталінізму, визнати антиконституційними чинні у 1930–1940-х і на початку 1950-х трійки НКВС–УНКВС, колегії ОДПУ й Особливі наради НКВС–МДБ–МВС СРСР і скасувати винесені ними рішення. Мало сплинути багато десятиліть, щоб рішенням спочатку союзного уряду, а згодом і України були ухвалені закони про реабілітацію жертв політичних репресій. 17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію серед іншого проголошував: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей»⁷⁰⁶.

Сама реабілітація багато в чому здійснювалася неефективно і несистемно, чимало проблем і досі не вирішені. Дотепер не визнані жертвами політичних репресій діти репресованих, які перебували разом із батьками на спецпоселенні, а також діти, народжені дорогою чи у вигнанні. Діти, які з'явилися на світ після 1945 р., не підпадають під визначення «діти війни». Український закон, на відміну від аналогічного російського*, не передбачає правовий статус для членів родин реабілітованих і тому не поширюється на них.

* Закон Російської Федерації від 9 лютого 2003 р. N 26-ФЗ «Про внесення змін та доповнень до Закону Російської Федерації "Про реабілітацію жертв політичних

У Верховній Раді України й донині блукають різні варіанти нової редакції закону про жертв політичних репресій. Скільки ще часу триватиме ця підготовча робота, ламатимуться списи навколо очевидних речей, – сьогодні важко прогнозувати. Очевидно одне: ті, хто постраждав від злої волі тоталітаризму, мають право на справедливість ще за життя.

Не існує способу відшкодувати біль втрати близьких і рідних, розлучених родин, ненароджених дітей. Неможливо встановити матеріальний еквівалент усіх знущань і поневірянь, голоду й наруги, туги за батьківщиною, близькими й рідними, мрій, котрим не судилося здійснитися. Ціну цього всього знає лише той, хто пережив ті страхиття.

Волинянин Петро Боярчук на шпальтах газети «Волинь» (17 лютого 2005 р.), повертаючись до подій сталінської доби та характеризуючи важкий реабілітаційний процес, висловив точку зору більшості постраждалих від репресій тоталітаризму: «Я належу до дітей, якими, депортуючи їх у складі зрепресованих українських сімей та родин, щедро засівала сталінщина і російську Північ, і всі Сибіри, і деякі інші регіони «необъятной родини» з особливо важкими кліматичними умовами... Сучасна держава таким як я, колишнім дітям спецпоселенців, визнаним нарівні з дорослими у 40–50-х «ворогами народу», щомісячно додає до пенсії 4 гривні. Та ще й стаття чинного закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», яка торкається спецвипускників, за роки української незалежності не зазнала змін, і про дітей, котрі потерпали чи не більше від дорослих, не згадує жодним словом... Про нас неначе забули. Зате ми ніяк не можемо позбутися споминів, у яких дотепер рвуться серця від криків та плачів...»⁷⁰⁷.

⁵⁹⁵ Красильников С. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, 1998.

⁵⁹⁶ Там же. – С. 3.

⁵⁹⁷ Wucherl K. Methoden der Gegenwartsphilosophie. – 2, verb. u. neuebearb. Aufl. – Bern; Stuttgart, 1987. – S. 15.

репресій"» (зі змінами та доповненнями) передбачає визнання жертвами політичних репресій «дітей, які перебували разом з репресованими за політичними мотивами батьками або особами, які їх заміняли, у місцях позбавлення волі, у засланні та висилці на спец поселенні; дітей, які залишилися у неповнолітньому віці без догляду батьків або одного з них, безпідставно репресованих за політичними мотивами». Стаття 2.1. згаданого Закону викладена наступним чином: «постраждалими від політичних репресій визнаються діти, дружина (чоловік), батьки осіб, розстріляних або померлих у місцях позбавлення волі й реабілітованих посмертно».

⁵⁹⁸ Детальніше про метод устої історії див.: Україна модерна. – К., 2007. – Чис. 11; Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008; Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. – Харків, 2007.

⁵⁹⁹ Докладніше див.: Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von A. von Plato, A. Leh und C. Thonfeld. – Wien, 2008 [Електрон. ресурс] Режим доступу: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

⁶⁰⁰ Імена замість номерів. Буклет

⁶⁰¹ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. – К., 2006.

⁶⁰² Толстой Н. Жертвы Ялты // Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т. 7; Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Gottingen, 1985. – Bd. 65; Bonwetsch Bernd Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1993. – Bd. 41. – S. 532–546; В боротьбі за Українську державу. – Львів, 1992; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 331–359; Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – М., 2002; Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 170–196; Буцько О. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158; Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136; Ї ж. Доля українських оstarбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад / Каталог виставки – 2007. – С. 58–72; Ї ж. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. – К., 2009.

⁶⁰³ Рязских С. Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід-Захід. – Вип. 11–12. – Харків, 2008. – С. 236–242.

⁶⁰⁴ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn, 1999. – S. 489.

⁶⁰⁵ Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 39–40.

⁶⁰⁶ Полян П. Указ. соч. – С. 207.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 208.

⁶⁰⁹ Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

⁶¹⁰ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68; Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.

⁶¹¹ Полян П. Указ. соч. – С. 819–822.

⁶¹² Там само. – С. 206.

- ⁶¹³ Цитата за: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 132.
- ⁶¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3022. – Арк. 114.
- ⁶¹⁵ Там само. – Арк. 117.
- ⁶¹⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 13.
- ⁶¹⁷ Вронська Т. Вказ. праця. – С. 139.
- ⁶¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – Арк. 8.
- ⁶¹⁹ Там само.
- ⁶²⁰ Полян П. Указ. соч. – С. 529; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.
- ⁶²¹ Там само.
- ⁶²² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – Арк. 23в.
- ⁶²³ Там само. – Спр. 4255. – Арк. 78.
- ⁶²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 4351. – Арк. 9.
- ⁶²⁵ Там само.
- ⁶²⁶ Там само. – Спр. 1480. – Арк. 225.
- ⁶²⁷ Там само. – Арк. 226.
- ⁶²⁸ ДАКО. – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 58.
- ⁶²⁹ Полян П. Указ. соч. – С. 551.
- ⁶³⁰ Інтерв'ю FL023. Запис 19.01.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³¹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 370.
- ⁶³² Там само. – С. 117.
- ⁶³³ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁴ Див. спогади О. Ілляшенка, Л. Борща, В. Кравцова, О. Головатенка у збірнику «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006.
- ⁶³⁵ Інтерв'ю FL014. Запис 09 та 12.09.2005, м. Бровари, Київська обл., Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Бровари, Київська обл. / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁶ Інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁷ Див. спогади О. Синяєвої, М. Савченко, Н. Федорук у збірнику «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006.
- ⁶³⁸ Інтерв'ю FL038. Запис 17.10.2005, м. Бровари / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶³⁹ Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁴⁰ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 371.
- ⁶⁴¹ Інтерв'ю 03. Запис 09.02.2009, м. Київ / Документація примусової праці як завдання збереження пам'яті // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁴² Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2008. – №1(3) – С. 131.

-
- ⁶⁴³ Полян П. Указ. соч. – С. 557–558.
- ⁶⁴⁴ Українська радянська енциклопедія. – Т. 10. – К., 1985. – С. 95.
- ⁶⁴⁵ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С. 510.
- ⁶⁴⁶ Там само. – С. 511.
- ⁶⁴⁷ Там само. – С. 523.
- ⁶⁴⁸ Правда. – 1944. – 4 листопада.
- ⁶⁴⁹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – С. 20.
- ⁶⁵⁰ Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁵¹ Інтерв'ю FL017. Запис 7 та 8.06.2005, м. Бровари, Київська обл. / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵² ДАКО. – Ф. Р-880. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 196.
- ⁶⁵³ Інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁴ Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив // Особистий архів Т. Пастушенко.
- ⁶⁵⁵ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 371.
- ⁶⁵⁶ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁷ Інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ / International Slave and Forced Laborers Documentation Project // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.
- ⁶⁵⁸ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 194.
- ⁶⁵⁹ Цитата за: Смірнова В. Бухенвальдський щоденник В.Є. Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006 – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 237.
- ⁶⁶⁰ Антонян Ю. Преступность среди женщин. – М., 1992. – С. 23.
- ⁶⁶¹ Дети ГУЛАГа, 1918–1956. – М., 2002. – С. 426, 477.
- ⁶⁶² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9414. – Оп. 1. – Спр. 1227. – Арк. 96.
- ⁶⁶³ Там само. – Арк. 235, 238, 243, 245, 249, 255, 261, 262, 269, 271.
- ⁶⁶⁴ Там само. – Арк. 176–177.
- ⁶⁶⁵ ДАРФ. – Ф. 8131. – Оп. 29. – Спр. 1. – Арк. 80–81.
- ⁶⁶⁶ Там само. – Арк. 80–83.
- ⁶⁶⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 245–246.
- ⁶⁶⁸ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – М., 2004. – С. 688.
- ⁶⁶⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут : Хроника времен культа личности. – М., 1990. – С. 524.
- ⁶⁷⁰ Там само. – С. 550.
- ⁶⁷¹ Там само. – С. 585.
- ⁶⁷² Там само. – С. 589–560
- ⁶⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32371. – Арк. 2–2зв.
- ⁶⁷⁴ Там само. – Арк. 3–3зв.
- ⁶⁷⁵ Там само. – Арк. 30.
- ⁶⁷⁶ Державний галузевий архів СБУ (далі – ДГА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 64155. – Арк. 11–11зв.

- ⁶⁷⁷ ДАРФ. – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 64–66.
- ⁶⁷⁸ Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. – Т. 3. – К.; Торонто, 2001. – С. 40.
- ⁶⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1125. – Арк. 4–6.
- ⁶⁸⁰ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. – Т. 5. – С. 709.
- ⁶⁸¹ Там само. – С. 710.
- ⁶⁸² Там само. – С. 710–712.
- ⁶⁸³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 78–79.
- ⁶⁸⁴ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С. 85.
- ⁶⁸⁵ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 119–120.
- ⁶⁸⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 86.
- ⁶⁸⁷ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: (1953–1991 гг.). – Ч. 1: Законодательство СССР. – Казань, 1992. – С. 22.
- ⁶⁸⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 127–128.
- ⁶⁸⁹ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 84–85.
- ⁶⁹⁰ Реабілітація репресованих. Законодавство і судова практика. – С. 79.
- ⁶⁹¹ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 82, 83зв., 85.
- ⁶⁹² Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. – Т. 7. – Кн. 4: 1949–1959. – С. 536–537.
- ⁶⁹³ Там само. – С. 544.
- ⁶⁹⁴ Там само. – С. 34.
- ⁶⁹⁵ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 534–535.
- ⁶⁹⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 92–94.
- ⁶⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 76. – Арк. 147.
- ⁶⁹⁸ Там само. – Спр. 77. – Арк. 182–184.
- ⁶⁹⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – С. 49–50.
- ⁷⁰⁰ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991 гг.). – С. 37–68.
- ⁷⁰¹ ДА МВС України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 111.
- ⁷⁰² Там само. – Арк. 271.
- ⁷⁰³ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – К., 2006. – С. 399.
- ⁷⁰⁴ ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 14–13зв.
- ⁷⁰⁵ Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С. 240.
- ⁷⁰⁶ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – С. 209.
- ⁷⁰⁷ [Електрон. ресурс] Режим доступу:

<http://www.volyn.com.ua/index.php?ub=5@article=2@arch=306>.